

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Εισαγωγή	13
Πολιτιστική ταυτότητα	19
Η Αμερική	47
Από την άλλη όχθη του Ατλαντικού	57
1950 στις ΗΠΑ	64
Το πρώτο ταξίδι της επιστροφής	75
Δεκαετία του '60 στην Ελλάδα	85
Η έναρξη της θεσμικής πολιτικής	97
Η πολιτική υπό την απειλή της στρατιωτικής δικτατορίας	99
Η δικτατορία	119
Η Μεταπολίτευση	137
1. Βασικά πολιτικά κείμενα	143
2. Πολιτικές αποφάσεις με ευρύτερη πολιτισμική σημασία	161
3. Μελίνα - Υπουργείο Πολιτισμού	167
4. Δημόσια κουλτούρα και δομή αίσθησης	177

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στις 5 Φεβρουαρίου 2019 κλείνουν εκατό χρόνια από τη γέννηση του Ανδρέα Παπανδρέου. Η διαδρομή της ζωής του, γεμάτη απρόοπτα και μεγάλες αλλαγές, θυελλώδης, μοιάζει σήμερα ακόμη πιο ενδιαφέρουσα, καθώς ο φακός, μέσα από τον οποίο μπορούμε να τη δούμε, έχει καθαρίσει από τις αντιθέσεις και τις παραμορφώσεις που δημιουργούν οι πολιτικές συγκρούσεις. Από την πολιτική πέρασε στην ιστορία. Και η ιστορία, με την απόσταση που δημιουργεί, μας επιτρέπει να προσέξουμε και να αποκαταστήσουμε το ίδιο το πρόσωπο μέσα στην εποχή του, στις συνθήκες που του επιβλήθηκαν, αλλά και μέσα από τον σκληρό πυρήνα της προσωπικότητάς του, τη δύναμη και την αδυναμία του, την τόλμη και την επινοητικότητα του, την αντοχή του εντέλει απέναντι στις συγκυρίες, τα γεγονότα, τις προκλήσεις που αντιμετώπισε. Γιατί ο Ανδρέας Παπανδρέου μίλησε με την ιστορία, δηλαδή την υπέστη, καθορίστηκε από αυτήν, αλλά ταυτόχρονα και στο μέτρο του δυνατού την επηρέασε και τη μετέβαλε. Σφράγισε τις ελληνικές εξελίξεις στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, αλλά και πέρα από αυτόν.

Έχουν γραφτεί και ειπωθεί πολλά τόσο υπέρ όσο και κατά του Ανδρέα Παπανδρέου, δεδομένου ότι

προκάλεσε πολιτικά και προσωπικά πάθη, δημιούργησε για άλλους ευχάριστες και για άλλους δυσάρεστες ανατροπές, έθρεψε προσδοκίες αλλά και απογοητεύσεις στους κοντινούς του ανθρώπους και σε χιλιάδες πολίτες. Η ελληνική ιστορία έχει γράψει και θα ξαναγράψει στο μέλλον τον ρόλο του.

Το κείμενο αυτού του βιβλίου δεν είχε ως αρχική αφετηρία το πολιτικό ενδιαφέρον για το πρόσωπο του Ανδρέα, από τον οποίο κρατούσα κι εγώ τις αποστάσεις που κρατούσαμε όλες και όλοι οι αναθρεμμένοι στο κλίμα της ανανεωτικής Αριστεράς. Τώρα που το ξανασκέφτομαι, η αριστερή διανόηση κινούνταν απέναντί του μεταξύ ονομιπισμού και εκθρόνισης. Από τη μεριά μου, επίσης, δεν έτρεφα ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για πρόσωπα, όσο κυρίως για τη δομική ανάλυση του πολιτισμού. Με απασχολούσαν και με προβληματίζαν το ευρύτερο πλαίσιο του ελληνικού πολιτισμικού πεδίου και της σχέσης του με τη δημόσια πολιτική, ο ρόλος των διανοουμένων, ιδιαίτερα εκείνων της Αριστεράς, η έννοια της «ηγεμονίας» του Γκράμσι και, πιο συγκεκριμένα, η επαλήθευση ή η διάψευση της περιφημης ηγεμονίας της αριστερής κουλτούρας.

Αυτά κυρίως συζητούσαμε με τον πολύ αγαπητό φίλο, ιστορικό Βασίλη Παναγιωτόπουλο το καλοκαίρι του 2009, την εποχή που εκείνος επιμελούνταν τους δύο τόμους του έργου *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*. Ο Βασίλης, επινοητικός και διορατικός,

έφτανε στην ολοκλήρωση αυτού του εκδοτικού προγράμματος, στο οποίο είχε επιστρατεύσει πολλούς φίλους πανεπιστημιακούς και διανοούμενους. Σκεφτόμουν ότι είχε καταφέρει να ιστορείται και να ερμηνεύεται ο Ανδρέας από διανοούμενους που δεν ήταν και τόσο του κλίματός του. Έτσι, προέκυψε ξαφνικά ότι οι πολιτισμικές θεωρίες που με απασχολούσαν θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες στη λύση του αινίγματος που λεγόταν Ανδρέας. Καθώς ο οικονομολόγος Ανδρέας, ο πολιτικός, ο επιστήμονας, ο κινηματικός, ο εραστής, ο γιος, ο σύζυγος, ο πατέρας, βρίσκονταν ήδη σε καλά χέρια και πήγαιναν στο τυπογραφείο, προέκυπτε η ευκαιρία για μια προσέγγιση του Ανδρέα που θα έδινε απάντηση στον αντιδιανοουμενισμό του – μας είχε πληγώσει προφανώς πολύ ο χαρκτηρισμός «κουλτουριάρηδες». Αλλά δεν ήταν το μόνο, αφού ήταν γνωστές οι ζειμπεκίες του, η αδυναμία του στη Ρίτα Σακελλαρίου, οι συζητήσεις του με τον Βασίλη Βασιλικό, η ψυχρότητα με τον Μίκη, η σταθερή αποχή του ως πρωθυπουργού από επίσημες προεμίρες και εκδηλώσεις που συγκέντρωναν τους φιλότεχνους και καλλιεργημένους, η παράδοση του πολιτισμού στη Μελίνα, που είχε μείνει αμετακίνητη σε όλους τους ανασχηματισμούς των κυβερνήσεών του.

Με τον τρόπο αυτό ανέλαβα τη διερεύνηση της πολιτισμικής ενδοχώρας του Ανδρέα ως πολιτικού προσώπου με το οποίο δεν με συνέδεε ιδεολογική και

συναισθηματική σχέση. Από απόσταση τον πρωτοσυνάντησα σ' αυτή τη διαδρομή του κειμένου, που κράτησε τέσσερις έντονους καλοκαιρινούς μήνες, όπως σε απόσταση τον είχα στην άκρη της προσοχής μου για όσο πολιτεύτηκε και κυβέρνησε. Αλλά, για να είμαι ειλικρινής, η απόσταση άρχισε να μικραίνει όσο έμπαινα πιο βαθιά στις λεπτομέρειες της διαμόρφωσής του, στα παιδικά του χρόνια, στη φοιτητική του ζωή, στα τραύματα της πολιτικής του διαδρομής, στις αποξενωμένες σχέσεις του. Κι έτσι, όταν το κείμενο έφτασε στο τυπογραφείο, η σχέση μου με τον Ανδρέα είχε αλλάξει, όσο κι αν η ιδεολογική μας συγγένεια δεν είχε μπορέσει να γεφυρωθεί.

Όντως, χρειάστηκε μια ακόμη δεκαετία, αλλά και η περίοδος αυτών των τρομερών χρόνων της κρίσης, για να καταλάβω πως όσο το κεντρικό πολιτικό διακύβευμα περιοριζόταν στην αμφισβήτηση και την κριτική, δεν αποτελούσε παρά εσωτερική διαπραγμάτευση του προοδευτικού χώρου. Η ιδεολογική αναζήτηση, η οποία είναι πρόσφορη σε εποχές αναπροσανατολισμού και ομογενοποίησης, μπορεί να καηλώσει τον χώρο και να κλείσει τον ορίζοντά του. Αυτό που μας έμαθε ο Ανδρέας ήταν πως η διαπραγμάτευση στο εσωτερικό του προοδευτικού χώρου δεν μπορεί παρά να έχει ως στόχο την προοδευτική διακυβέρνηση. Η σύλληψη, ο σχεδιασμός, η εφαρμογή της προοδευτικής διακυβέρνησης είναι που θέτουν τα μεγάλα πολιτικά διακυ-

βεύματα: αφοσίωση στο δημόσιο συμφέρον, ευρύτερες συναινέσεις, πολυφωνική συνύπαρξη, διορατικές πολιτικές στρατηγικές, συμπεριληπτικούς στόχους και, ασφαλώς, όραμα που να είναι σε θέση να το συμπεριστεί η πλειονότητα των πολιτών. Στο πεδίο αυτό συναντήθηκα με τον Ανδρέα πρόσφατα σε πιο ευνοϊκό έδαφος, σε μια εποχή που η ωριμότητα της ηλικίας μου επιτρέπει να βλέπω την πολιτική και τα πρόσωπα ακόμη και με τρυφερότητα, γιατί το όραμα χρειάζεται και τρυφερότητα. Ήταν για μένα ένας ακόμη τρόπος να μιλήσω για την πολιτική του πολιτισμού.

Αν και η Μεταπολίτευση έχει προ πολλού τελειώσει, ακόμη και για μας που υπήρξαμε παιδιά της, παραμένει εντούτοις το Bing Bang της σύγχρονης Ελλάδας. Και στην ηφαιστειώδη εκείνη εποχή, ο ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου υπήρξε κεντρικός. Το να ξαναγυρίζουμε στην εποχή εκείνη με καινούρια ερωτήματα και να ρίχνουμε νέο φως στα πρόσωπα δεν είναι κάτι το οποίο οι συνθήκες μάς αναγκάζουν, αλλά κάτι που εμείς οι ίδιοι αξίζει να επιδιώκουμε. Γιατί η αλλαγή, το καινούριο, δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά μόνο σε σύγκριση με την αλλαγή και με το καινούριο προηγούμενων εποχών που υπόσχονταν την αλλαγή. Τότε το σήμερα βρίσκει το πραγματικό του νόημα και μέτρο απέναντι στη συντήρηση, που δεν θέλει τίποτε να αλλάξει, και στην αντίδραση, που εμποδίζει κάθε αλλαγή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Αμφισβητήστε μας!» Ήταν το αποκορύφωμα της ομιλίας του Ανδρέα Παπανδρέου στην κατάμεστη από ανθρώπους του πολιτισμού αίθουσα μεγάλου ξενοδοχείου της Αθήνας, στις 30 Ιανουαρίου του 1984, που προκάλεσε, μετά από μερικά δευτερόλεπτα έκπληξης, καταγιοισμό χειροκροτημάτων. Τα ρεπορτάζ των εφημερίδων της επομένης μιλούν για παρουσία άνω των χιλίων ατόμων. Ήταν εκεί προσκεκλημένη η αφρόκρεμα του πνευματικού κόσμου της χώρας, των καλλιτεχνών, των επιστημόνων.¹ Στο τραπέζι του πρωθυπουργού ο Κάρολος Κουν, ο Οδυσσέας Ελύτης, ο Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, ο Γιάννης Ρίτσος, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Γιάννης Τσαρούχης.

Η φωτογραφία αυτής της εκδήλωσης, χωρίς την εκρηκτική φράση του πρωθυπουργού, θα παρέπεμπε σε ένα από εκείνα τα επίσημα δείπνα, στα οποία είναι συνηθισμένοι να συμμετέχουν οι γνωστοί λογοτέχνες και καλλιτέχνες από υποχρέωση ή για λόγους δημοσίων σχέσεων, πλήττοντας θανάσιμα. Τίποτε δεν λείπει από

1. Ρεπορτάζ Σ. Αλεξανδροπούλου, *Ελευθερουπία*, 31/1/1984.

το σκηνικό. Η αίθουσα του ξενοδοχείου με τους πολυελαίους, τα άσπρα τραπεζομάντιλα με την ανθοδέσμη στο μέσο του τραπεζιού. Τα φλας των φωτογράφων αποτυπώνουν πρόσωπα γνωστά, πλατιά χαμόγελα. Παρούσα σύσσωμη η κυβέρνηση, σε μια μάλλον σπάνια ευκαιρία των μελών της, την εποχή εκείνη, να συναναστραφεί τέτοιο κόσμο.

Αλλά η φωτογραφία, μολονότι εύγλωττη, δεν μιλάει μόνο τη δική της γλώσσα. Τη συνοδεύει ο βραχνός χρωματισμός της φωνής του Ανδρέα Παπανδρέου, που εκστομίζοντας ένα σύνθημα παρμένο, θαρρείς, από το ρεπερτόριο του Μάν του '68, ανατρέπει το σκηνικό: Αμφισβητήστε μας. Ο πρωθυπουργός της χώρας, έχοντας, μόλις δύο μήνες πριν, συμπληρώσει τρία χρόνια στη διακυβέρνηση της χώρας, κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, απευθύνεται σε ένα από τα πιο ανήσυχα τμήματα του ελληνικού λαού καλώντας το να τον αμφισβητήσει.

Είναι, άραγε, η επιθετική κίνηση ενός σίγουρου για τον εαυτό του παίκτη, που γνωρίζει να εισπράττει χειροκροτήματα από τον αιφνιδιασμό; Είναι η αντίθεση στάση ενός αιώνιου εφήβου, που παίρνει με τον τρόπο αυτό τις αποστάσεις του από την κοινότητα που οι άνθρωποι αυτοί αντιπροσωπεύουν; Ή μήπως είναι μια δημόσια πρόκληση, που επιδιώκει να αποδείξει ότι ο μόνος σ' αυτή την αίθουσα που θέτει και ταυτόχρονα ανατρέπει τους κανόνες του παιχνιδιού είναι ο ίδιος;

Ζαβολιά, υπεροψία, παιχνίδι, αμφισβήτηση της αμφισβήτησης; Ό,τι κι αν είναι, πετυχαίνει να αφήσει άφωνους τους πάντες.

Πριν βρουν τον χρόνο να τον ερμηνεύσουν και να οργανώσουν τη δική τους στάση, ξεσπούν σε χειροκρότημα. Από ευπρέπεια, από αμνηχανία, από ενθουσιασμό; Επειδή παίρνουν την προτροπή του στα σοβαρά και κολακεύονται που ένας πρωθυπουργός νομιμοποιεί την αμφισβήτηση από την οποία διακατέχονται; Αναγνωρίζουν στον φαινομενικό αυτοσχεδιασμό του συγγένεια με τη δική τους κοινότητα απειθαρχίας;

Πάντως η πρόκληση έχει πετύχει τον στόχο της. Έχει αιφνιδιάσει αυτό το πλούσιο σε φήμη, οίηση, αντιρρήσεις και κριτική για τους πολιτικούς, την πολιτική και τις κυβερνήσεις, πολύχρωμο ακροατήριο. Διότι οι άνθρωποι που βρίσκονται σ' αυτή την αίθουσα μετά από πρόσκληση της Μελίνας Μερκούρη, υπουργού Πολιτισμού, ανήκουν σε όλο σχεδόν το φάσμα των ιδεολογικών και αισθητικών τάσεων, αλλά, πάνω απ' όλα, αποτελούν μια κοινότητα. Η δική τους ταυτότητα φέρει τα χαρακτηριστικά της δημιουργικής αναρχίας, της ουτοπίας, της πολιτιστικής και συμβολικής διάστασης του κόσμου.

Στην πλειονότητά τους, βρίσκονται πολιτικά μάλλον κοντά στο ΠΑΣΟΚ, προερχόμενοι κυρίως από την αριστερή και πολύ λιγότερο από τη δεξιά παράταξη. Αυτές είναι οι ισορροπίες της εποχής, αφού ήδη από το 1983

έχει συμπληρωθεί ο κρίσιμος χρόνος που οδήγησε, με την εξωστρεφή πολιτική της Μελίνας στο Υπουργείο Πολιτισμού και τα γενικότερα δημοκρατικά ανοίγματα της κυβέρνησης, σε συνεργασίες και μετακινήσεις των αριστερών διανοουμένων και καλλιτεχνών πλησιέστερα στο ΠΑΣΟΚ. Η πολιτιστική ηγεμονία που διεκδικούσε από τη δεκαετία του '60 η Αριστερά έχει αρχίσει να χάνει την εμβέλειά της, καθώς πνέει ένας νέος άνεμος δημοκρατίας, εμπλουτισμένης με υποσχέσεις ευκαιριών από το κράτος προς τους δημιουργούς.

Το ακροατήριο που χειροκροτεί αποτελείται από πρόσωπα άλλα πολύ και άλλα λιγότερο προβεβλημένα, που έχουν όμως όλα γαλουχηθεί στην αμφισβήτηση. Οι περισσότεροι δεν χάνουν καμιά ευκαιρία να πρωταγωνιστήσουν ή να δηλώσουν συμμετοχή σε κινήσεις και ρεύματα πολιτικής ή πολιτιστικής κριτικής. Κι όμως δεν θα βρεθεί ούτε ένας να σηκώσει το γάντι που πετάει ο Πρόεδρος.

Τσως γιατί εντέλει του αναγνωρίζουν ότι τόλμησε να τους ζητήσει να κάνουν δημόσια αυτό που όλοι έκαναν στις κατ' ιδίαν συζητήσεις, στις μικρές διαχύσεις του φουαγιέ, στο τραπέζι των συνδαιτημόνων. Σε κείνη τη γεμάτη ερεθιστική αμφισβήτηση αίθουσα, η προστακτική που ακούγεται είναι σαν μια φωνή από κάπου ψηλά, που κάνει τους ανθρώπους να αναπνέουν τρομαγμένοι καθώς ακούν τις σκέψεις τους να διατυπώνονται φωναχτά. Ο ζωηρός ήχος του χειρο-

κροτήματος δεν επιβραβεύει μόνο τον πρωταγωνιστή που αποθεώνεται πάνω στη σκηνή. Ο ήχος του χειροκροτήματος οδηγεί το κοινό στην αυτοκατάργησή του.

Πέρα, όμως, από την πρόκληση, τι ήταν άραγε αυτό που στο βάθος ζητούσε ο Ανδρέας να αμφισβητήσουν οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες; Την πολιτική ή μήπως την κουλτούρα που εκπροσωπούσε; Δεν θα το μάθουμε ποτέ, γιατί ένα παιχνίδι είναι ένα παιχνίδι, είναι ένα παιχνίδι. Ωστόσο, την επομένη η *Ελευθεροτυπία* του αφιερώνει το πρωτοσέλιδό της και οι άλλες εφημερίδες δεν τσιγκουνεύονται τα εγκωμιαστικά σχόλια. Ο Ανδρέας ήταν ένας παίκτης που οδηγούσε την αμφισβήτηση στα άκρα, προκλητικός, ριψοκίνδυνος, ευφάνταστος, αιφνιδιαστικός, ένας παίκτης της εξουσίας.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ένας από τους παρόντες εκείνη τη βραδιά στο κεντρικό τιμητικό τραπέζι ήταν ο Μίκης Θεοδωράκης, ο οποίος, σχολιάζοντας τη σχέση του Ανδρέα με την εξουσία και την τέχνη, θα πει σε συνέντευξή του δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, όταν ο Ανδρέας θα έχει πια πεθάνει: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε κατά βάθος αυτή τη σκωπτική διάθεση για την εξουσία, αλλά στην πρακτική του ήταν ένας παίκτης στον οποίο η εξουσία έδινε ηδονή. Ήταν ο ίδιος η εξουσία. Κι αυτό ήταν που με απομάκρυνε απ' αυτόν, ενώ με τον Μιτερράν είχαμε παραπλήσια ενδιαφέροντα. Ο Ανδρέας ήταν μοναδικός σκοπός. Επομένως, δεν είχε περιθώρια να μιλήσει για την τέχνη, που με ενδιέφερε εμένα, να μιλήσει για “μια άλλη αυταπάτη” μιας αναγεννημένης Ελλάδας. Τον θαύμαζα σαν δεξιότηχνη, σαν να έβλεπα κάποιον που έχει ένα φοβερό όργανο και αντί να βγάζει ήχους, έβγαζε υπουργούς (...).»²

Ο Μίκης σκιαγραφεί εδώ, κατά κάποιον τρόπο, ένα πολιτιστικό πορτρέτο του Ανδρέα Παπανδρέου, στο

2. Συνέντευξη του Μίκη Θεοδωράκη στον Κ. Ρεοβάνη, *Τα Νέα*, 23/2/1998.

οποίο υπογραμμίζει δύο στοιχεία: τη σχέση του Ανδρέα με την εξουσία και τη σχέση του με την τέχνη. Δεν θα σταθούμε στο πρώτο, μολονότι παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς υποδηλώνει, πέρα από την κρίση για το πρόσωπο, και μια γενικότερη αντίληψη της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς για την πολιτική κυρίως ως ιδεολογία, σε διαρκή και αθεράπευτη αντιπαλότητα προς την εξουσία. Αξίζει, όμως, να σταθούμε στο δεύτερο, δηλαδή στο πώς αντιλαμβάνονταν όχι μόνο ο ίδιος ο Θεοδωράκης, αλλά οι περισσότεροι πνευματικοί άνθρωποι στη χώρα μας τον πολιτισμό. Ως ταύτιση του πολιτισμού με τις τέχνες, τα γράμματα, την πολιτισμική κληρονομιά και την παράδοση, και ελάχιστα ή δευτερευόντως με τις επιστήμες, τις στάσεις, τις αναπαραστάσεις ή τη δομή αίσθησης της κοινωνίας.

Μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να γίνεται αποδεκτή η ευρύτητα της έννοιας «πολιτισμός», ή καλύτερα «κουλτούρα», ως ενός συστήματος συμβόλων και νοημάτων, ως ταυτότητας, ως πεδίου πεποιοτήσεων και πρακτικών ή, ακόμη, ως θεσμικής σφαίρας παραγωγής, κυκλοφορίας και σύγκρουσης νοημάτων.

Εξίσου χαρακτηριστικός, από αυτή την άποψη, είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει ο Βασίλης Βασιλικός την «αντιπνευματικότητα» του Ανδρέα, καταθέτοντας τη δική του εικόνα για κείνον: «Τότε, σε κείνες τις μέρες, πριν από τις εκλογές του '81, όταν

βρισκόμασταν πιο συχνά, ένα μεσημέρι, χωρίς εγώ καθόλου να τον προκαλέσω, μου εξομολογήθηκε τα πάντα, για τη ζωή του, για τα παιδιά του, για τον ίδιο, καταλήγοντας πως αν “κερδίσουμε τις εκλογές, δεν θα σε ξαναδώ. Αν ζούσε ο πατέρας μου, εσύ, σαν συγγραφέας που είσαι, θα ήσουν εδώ κάθε βράδυ. Εγώ όμως δεν ενδιαφέρομαι για τη λογοτεχνία ούτε για την τέχνη γενικά. Αν είναι να διαβάσω ένα βιβλίο το βράδυ, θα προτιμήσω ένα οικονομικό εγχειρίδιο (...)” Η εξομολόγησή του αυτή μου βούλωσε το στόμα για δέκα ολόκληρα χρόνια. Το αντιπνευματικό ΠΑΣΟΚ, όπως διαμορφώθηκε κάτω από τον αστερισμό του, με προβλημάτισε».³

Ανεξάρτητα από το ποια ήταν εντέλει η έφεση του Ανδρέα για τις τέχνες ή το ενδιαφέρον του για τον πολιτισμό, κάτι που γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθεί στο κείμενο αυτό, θα χρειάζονταν ορισμένα επιπλέον επιχειρήματα για να υποστηριχθεί σοβαρά η άποψη ότι όποιος προτιμά να διαβάζει ένα βιβλίο οικονομίας αντί για λογοτεχνία είναι αντιπνευματικός. Ίσως στο σημείο αυτό να λειτούργησε η ίδια εκείνη αντίληψη που θεωρούσε συλλήβδην τεχνοκράτες μια σειρά από επιστήμονες που αντικείμενό τους ήταν ο βιομηχανικός πολιτισμός. Όπως αναφέρει ο Νίκος Παπανδρέου, ο Ανδρέας ήταν ένας «εξαιρετικά διαβασμένος άνθρω-

3. Β. Βασιλικός, *Ελευθεροτυπία*, 24/6/1996.

πος»,⁴ κι αυτό δεν αντιφάσκει καθόλου με την άλλη του διαπίστωση, ότι δηλαδή «τα μυθιστορήματα έτσι κι αλλιώς δεν τον ενδιέφεραν».⁵

Ποια ήταν, όμως, η πολιτιστική ταυτότητα του Ανδρέα Παπανδρέου; Ποια ήταν τα βασικά συστατικά που συνθέτουν την πολιτιστική πλευρά του; Τα χρόνια της διαμόρφωσης, η πρώτη και η δεύτερη δεκαετία της ζωής του είναι πλούσιες σε ερεθίσματα και πολιτιστικές συγκρούσεις, δεν αποτελούν ευθεία γραμμή αλλά ένα πεδίο μάχης και κρίσεων ταυτότητας. Τα παιδικά του χρόνια δεν κυλούν ξέγνοιαστα, με ανεμελιά και ασφάλεια. Ο ίδιος είναι ανήσυχος και ευαίσθητος, όπως μαρτυρούν όλες οι πηγές, με έντονα πρώιμα βιώματα που οφείλονται στις οικογενειακές και πολιτικές περιπέτειες του πατέρα του, με διαρκείς εναλλαγές και ματαιώσεις στη ζωή και την εκπαίδευσή του. Αδυνατεί να πειθαρχήσει στο καλό ιδιωτικό σχολείο που τον στέλνουν, θα συνεχίσει για δύο χρόνια με δασκάλα στο σπίτι ως κατ'οίκον διδασθείς, θα φοιτήσει στην πέμπτη δημοτικού στο Κολλέγιο, προνομιούχο φιλελεύθερο σχολείο, που προσφέρει στους μαθητές των καλών οικογενειών ευκαιρίες για πρωτοβουλίες, κίνητρα για μάθηση και ανταγωνισμό, εν ολίγοις μια καλά οργανωμένη εκπαίδευση για παιδιά καλών οικογενειών που προορίζονται να αποτελέσουν

4. Ν. Παπανδρέου, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της ποθητικής αφήγησης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 37.

5. Ό.π., σ. 22.

την ηγετική τάξη της χώρας. Αν στις παραπάνω περιπέτειες προστεθούν και οι περιπέτειες της υγείας του, διαπιστώνει κανείς μια διαδρομή κάθε άλλο παρά απρόσκοπτη. Ο ίδιος περιγράφεται ως ευφυής, φιλομαθής, φιλόπονος, δύσκολος και κακός στην αρχή, αλλά άριστος μαθητής στη συνέχεια.

Αυτή η αλλαγή που συντελείται μέσα σε ένα καλοκαίρι, από την πέμπτη στην έκτη δημοτικού, δείχνει τη δυνατότητά του να ανασυνθέτει, από μικρός ακόμη, ριζικά και με επιτυχία την πολιτιστική του ενδοχώρα, με αυτοσυνειδησία, αποφασιστικότητα και μοναχική αυτοδυναμία. Είναι η πρώτη ορατή αποφασιστική πολιτιστική στροφή στα δέκα του χρόνια, αλλά θα ακολουθήσουν κι άλλες αργότερα, με τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά.

Ποια είναι τα εφόδια για να το πετύχει; Κατ' αρχάς, το άμεσο περιβάλλον του, πλούσιο αλλά αντιφατικό, που τον υποχρεώνει στην αφομοίωση ανταγωνιστικών πολιτιστικών ερεθισμάτων. Ο Ανδρέας αναγκάζεται να ανταποκριθεί σε μια πλουραλιστική, μεταβαλλόμενη, αλληλοσυγκρουόμενη πραγματικότητα, πάνω στην οποία δομεί, μέσα από ρήξεις και κρίσεις, την περιεκτική πολιτιστική του ταυτότητα. Δέχεται επιρροές, αλλά αναπτύσσει και αντίθεση μ' αυτές, αντιστέκεται στη συμμόρφωση, είναι απροσάρμοστος. Η ταυτότητά του υφαίνεται από τα υλικά της πολιτικής κουλτούρας, μέσα από το βίωμα και μαζί τη διανοητική προσπάθεια, τις εμπειρίες της προσωπικής ζωής αλλά και το κλίμα μιας

Διήγημα του δεκατριάχρονου Ανδρέα Παπανδρέου
στο περιοδικό του Κολλεγίου Αθηναίος, 14/11/1932

«Ο θάνατος του Διγενή Ακρίτα»
(από το ακριτικό ποίημα «Ο θάνατος του Διγενή»)

Ο κρότος της φωτιάς συνόδευε την φωνή της γιαγιάς που γεμάτη θαυμασμό διηγόταν στο εγγονάκι της μίαν ιστορίαν. Ήταν η γιαγιά, 80 χρόνων περίπου, και φαίνεται ότι θα είχε αρχίσει από πολλήν ώραν την ενδιαφέρουσαν διήγησιν γιατί το ενδιαφέρον του παιδιού ήτο πάρα πολύ μεγάλο.

– Λοιπόν, παιδί μου, πηγαίνουν χρόνια πολλά από τότε που πέθανε ο Ακρίτας, είπε η γιαγιά.

Λίγος άνεμος φύσηξε, το παράθυρο δεν είχε στηρίγματα και χτύπησε μ' ορμή, που διέκοψε την ιστορία της γιαγιάς.

– Σύρε και κλείσε, Νίκο, παιδί μου, το παράθυρο, είπε η γιαγιά, κυττάζουσα με βλέμμα στοργής το εγγονάκι της, το οποίον πρόθυμον εξετέλεσε την παραγγελίαν της γιαγιάς και επανακάθησε εις το κάθισμα κοντά στη γιαγιά και στην φωτιά.

– Ο θάνατος τον Διγενή τον παραμόνεψε για να τον σκοτώση. Που 'χε το θάρρος, ο Χάροντας να τα βάλη μαζί του! Εκείνος μόνο το ρόπαλό του, που τόσους ληστές σκότωσε και πόσοι δεν τον έτρεμαν, να στριφογύριζε θα τον σκότωνε και θα 'δινε το σώμα του στα όρνια να το φάνε.

– Μα, τόσο δυνατός γιαγιά ήτανε ο Ακρίτας;

– Αστεία λες, εγγονάκι μου; Φαντάσου πηδούσε κάμπους και βουνά, λειβάδια μ' ένα πήδημα. Στο τρέξιμο έφθανε το λάφι, κι όταν πηδούσε πέραγε και το ταχύ γεράκι. Αμάδες έπαιζε βουνά, και βράχια και λιθάρια και όταν ήθελε ποτέξ ξερρίζωνε τα όρη. Και πόσων παλ-

ληκαριών δεν ριχτήκανε τα σώματα στον τάφο, που το μακρύ κοντάρι του τα είχε διαπεράσει!

Λοιπόν κρυφά, κρυφά παραμόνεψε, πίσω από τους κάμπους. Περνάει ο Ακρίτας. Το βάδισμά του πεταχτό, το τόξο εις το χέρι. Μακρύ, μακρύ ακόντιο, κρατούσε στ' άλλο χέρι.

Κανένα δεν φοβήθηκε, μέσα σ' αυτό το δάσος. Μα εκεί πίσω από το μεγάλο δένδρο που μες στις ρίζες του βαθείά κόκκαλα Ηρώων είναι, 'κει ήταν ο Χάροντας κρυμμένος με το τόξο. Είχε το τόξο το μακρύ, γιατί που με το δρεπάνι, το σώμα του θα το 'δινε στα όρνια να το φάνε.

Σταλαγματιές ιδρώτας έπεφταν σιγανά από το φοβισμένο μέτωπο. Για πρώτη φορά ιδρώνει ο Χάροντας από φόβο. Αχ! φοβότανε ο Χάροντας να απολύση το βέλος. Έτρεμαν τα χέρια του γιατί κι αυτά φοβόντουσαν εκείνον που περνούσε. Μα ο Ακρίτας φάνηκε, έπρεπε να του δίνη. Το χέρι του Χάροντα το φονικό αγγίζει το τόξον, ιδρώτας σταλαγματιές του στάζουν τα χέρια. Μα να! τεντώνει τη χορδή! Το βέλος δείλιασε να φύγει.

– Μα ο Χάροντας ταμόλησε. Το βέλος σφύριξε, έφυγε και στην καρδιά εχώθη του Ακρίτα.

Και ο Ακρίτας ο άμοιρος το ρόπαλο στριφογυρίζοντας πέφτει. Τα βουνά τραντάζουν και σκορπούν, ο Άδης όλος σειέται. Τ' άστρα τρεμοσβύνουνε κ' η γη όλη κουνιέται. Πτηνά, πουλιά, και ζωντανά, μαζί όλα τον κλαίνε.

Μα ο Χάροντας τον έχει αρπαγμένο. Κανένas δεν τον γλύτωσε, κανείς δεν θα γλυτώση.

Ο Διγενής ψυχομαχά, σε λίγο αποθνήσκει. Ήρθαν πτηνά του ουρανού τα μαυροφορεμένα και κλαίγοντας τον θάβανε μέσα εις τον βαθύ τον τάφο.

Μα 'κει που τον σκεπάζανε το σκέπασμά τους σπάξει, χωρίζεται σε δύο και τρέμει. Κι αυτό λογίζεται και λέει, πώς θα σκεπάση τον Ακρίτα.

Α. Γ. Παπανδρέου

ολόκληρης εποχής, αυτής του μεσοπολέμου. Η πρώτη του αυτή ταυτότητα θα συνεχίσει να υπάρχει κάτω από άλλες, που θα διαμορφώσει στη συνέχεια της ζωής του, αφανής αλλά έτοιμη να αφυπνιστεί μόλις υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες. Το χάρισμα, που πολλοί θα αγνώρισουν αργότερα σ' αυτόν, έχει να κάνει με εκείνη την πρώιμη διαίσθηση που γεννιέται στην πρώτη δεκαετία της ζωής του, καθώς η οργάνωση του φαντασιακού του δομείται κατ' εξοχήν πολιτικά. Ο ίδιος, εξηγώντας το ενδιαφέρον του για την πολιτική, θα εξομολογηθεί αργότερα: «Μεγάλωσα σ' ένα σπίτι όπου κυριαρχούσε η πολιτική».⁶

Η μυθολογία του πατέρα του και η ιστορία του παππού από τη μητέρα του του προσφέρουν έναν πρώτο καμβά. Αυτοδημιούργητος, καλλιεργημένος, ανερχόμενος, με πολιτικές περιπέτειες που τον φέρνουν πότε πάνω και πότε κάτω, με εξορίες και φυλακίσεις αλλά και δημόσια αξιώματα, ο πατέρας του τον βλέπει τα Σαββατοκύριακα και συζητά μαζί του, με φόντο τη μεγάλη βιβλιοθήκη του, για ιδεολογικά και πολιτικά θέματα. Ο βενιζελισμός και η έντονα αντιβασιλική στάση, που έχει ο Γεώργιος Παπανδρέου, είναι από μόνα τους μια πλούσια κουλτούρα, που συγκρούεται διεκδικώντας την ηγεμονία και αποδεικνύεται ικανή να χωρίσει τη χώρα στα δύο εκείνη την ταραγμένη εικοσαετία του

6. A. Papandreou, *Democracy at gunpoint: the Greek front*, New York, Doubleday, 1970, σ. 7.

’20. Η ζωή του πατέρα, στα μάτια του παιδιού, είναι ένα σχολείο που κάθε άλλο παρά διδάσκει χρηστομάθεια και ευπείθεια. Η συλλογή πληροφοριών από διαφορετικές πηγές, η κριτική σκέψη, η επεξεργασία, η υιοθέτηση μιας γραμμής, η επιχειρηματολογία, ο στοχασμός, η αμφισβήτηση προσφέρονται σε ένα από τη φύση του ευφυές παιδί ως βιωματικά εργαλεία ανάλυσης και στοιχειοθετούν τον προσωπικό διανοητικό του χάρτη.

Ο παππούς από τη μητέρα του είναι αναμενόμενο ότι θα συμπληρώσει τον καμβά με αφηγήσεις για τα επαναστατικά χρόνια, τον κοσμοπολιτισμό του Παρισιού, ηρωικές ιστορίες επανάστασης και πατριωτισμού, προσφοράς στην πατρίδα, μια νότα αριστοκρατικής καταγωγής μιας μεγάλης οικογένειας που απλώνει τα κλαδιά της στην κεντρική Ευρώπη.

Όλα αυτά, μαζί με τις προσωπικές συναισθηματικές καταστάσεις που ζει κοντά στη μητέρα του, είναι αρκετά για να οδηγήσουν αυτό το μοναχοπαιδί σε κρίση ταυτότητας. Η φόρτιση είναι μεγάλη, του δημιουργεί διλήμματα, απειθαρχία, αδιαφορία για τα μαθήματα του σχολείου. Ο κακός μαθητής της πέμπτης δημοτικού ακούει στο τέλος του έτους να ανακοινώνεται πως ήταν «ο χειρότερος μαθητής της τάξης». Ολόκληρο εκείνο το καλοκαίρι θα παλέψει με τον εαυτό του, θα προβληματιστεί βαθιά. «Μου χάλασε όλο το καλοκαίρι και πραγματικά ανέτρεψε όλο το σκεπτικό μου (...) Πραγματικά ήταν μια κρίσιμη περίοδος, είχα “σπάσει”